

БЕРТРАН РАССЕЛ

ІСТОРІЯ
ЗАХІДНОЇ
ФІЛОСОФІЇ

Харків
«Фоліо»
2023

Частина I
ДОСОКРАТИВСЬКІ МИСЛИТЕЛІ

Розділ I
ПОСТАННЯ ЕЛЛІНСЬКИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

У всій історії людства нема нічого дивнішого й нез'ясовнішого, ніж раптове постання цивілізації в Греції. Багато складників цивілізації вже цілі тисячоліття існували в Єгипті й Месопотамії і поширилося звідти в довколишні країни. Але деяких елементів бракувало, поки їх не внесли греки. Те, чого вони досягли в мистецтві й літературі, відоме будь-кому, але те, що вони створили в інтелектуальній царині, ще винятковіше. Вони створили математику¹, науку взагалі й філософію; вони перші почали писати історію, а не просто літописи; вони вільно обговорювали природу й мету самого життя, не будучи сковані кайданами традиційної ортодоксії. Усе це було так дивовижно, що до зовсім недавніх часів люди задовольнялися зчудованим спогляданням та містичними балачками про еллінський геній. А проте пояснити розвиток Греції в наукових термінах цілком можливо і зробити це справді варто.

Філософія починається з Фалеса. На щастя, можна визначити, коли саме він жив, бо він передрік сонячне затемнення, яке, згідно з астрономічною наукою, відбулося у 585 році до нашої ери. Отже, філософія й наука — спочатку вони не були розділені — народилися разом на початку шостого сторіччя. Що ж діялось перед тим у Греції та довколишніх країнах? Про це можна висловлювати тільки різні здогади, але археологія вже в нашому сторіччі дала нам куди більше відомостей, ніж посідали наші діди.

Мистецтво письма винайдено в Єгипті близько 4000 року до н. е., а у Вавилоні — ненабагато пізніше. В обох країнах письмо почалося з малюнків, що зображували відповідні предмети. Ці малюнки швидко набули

---

¹ Арифметика й дещо з геометрії вже були в єгиптян та вавилонян, але переважно у формі правил чисто емпіричних. Дедуктивне висновування із загальних засновків було еллінською новацією.

спрощеного умовного характеру, тож слова передавались ідеограмами, як це є в Китаї й донині. Протягом тисячоліть ця громіздка система розвинулася до абеткового письма.

Свій ранній розвиток цивілізації Єгипту й Месопотамії завдячують Нілові, Тигрові та Євфратові, що робили хліборобство дуже легким і продуктивним. Ця цивілізація була з багатьох поглядів подібна до тієї, котру іспанці застали в Мексиці та в Перу. Там і там був божественний державець, наділений деспотичною владою; в Єгипті він володів усією землею. Там і там була політеїстична релігія з верховним божеством, із яким державець мав особисто довірчі стосунки. Була військова аристократія, а також жрецька. Ця остання часто була спроможна узурпувати самодержавну владу, якщо державець був слабкий або якщо він був зайнятий тяжкою війною. Землю обробляли кріпаки, що були власністю державця, аристократії чи касти жерців.

Єгипетська й вавилонська теологія різнилися. Єгиптяни були дуже заклопотані смертю й вірили, що душі після смерті спускаються в підземний світ, де їх судить Осіріс відповідно до того, як вони поводитись на землі. Вони гадали, що душа має кінець кінцем вернутись у тіло; ця віра виявлялася в бальзамуванні останків і спорудженні розкішних гробниць. Піраміди будувало багато фараонів наприкінці четвертого тисячоліття до н. е. і на початку третього. Після цього єгипетська цивілізація почала набувати стереотипних рис, а через релігійний консерватизм став неможливим будь-який поступ. Близько 1800 року до н. е. Єгипет був завойований семітським народом, що називався гіксосами. Цей народ правив країною близько двох сторіч. Гіксоси не полишили в Єгипті якихось тривких слідів, але їхнє перебування там, очевидно, сприяло поширенню єгипетської цивілізації в Сирії та Палестині.

Вавилонія розвивалась не так мирно, як Єгипет. Спочатку панівною расою там були не семіти, а шумери, чиє походження невідоме. Вони винайшли клинопис, а завойовники-семіти перейняли його. Був такий період, коли Вавилонія складалася з кількох незалежних міст, що воювали між собою, але кінець кінцем над усім піднісся Вавилон і заснував імперію. Боги інших міст стали підлеглими, і вавилонський бог Мардук посів те місце, яке згодом в еллінському пантеоні належало Зевсові. Щось подібне сталось і в Єгипті, але багато раніше.

Релігії Єгипту й Вавилонії, як і інші античні релігії, первісно були культурами плодючості. Земля втілювала жіноче начало, сонце — чоловіче. Бугай звичайно вважався втіленням чоловічої плодючості, й бугаї-божества були

загальновизнані. У Вавилоні серед жіночих божеств верховною була Іштар, богиня землі. По всій Західній Азії поклонялися Великій Матері під різними іменами. Знайшовши в Малій Азії присвячені їй храми, грецькі колоністи назвали її Артемідою і перейняли вже наявний культ. Ось звідки походить «Діана (Артеміда) Ефеська»¹. Християнство трансформувало її в Діву Марію, і саме Ефеський собор узаконив іменування Святої Диви Матір'ю Божою.

Там, де релігія була пов'язана з урядуванням в імперії, політичні мотиви багато в чому змінили її первісні риси. Бог чи богиня асоціювалися з Державою і мали не тільки щедрий урожай, а й перевагу в війні. Багата каста жерців виробляла ритуал і теологію й об'єднувала в одному пантеоні різні божества складових частин імперії.

Пов'язавши богів з урядуванням, стали пов'язувати їх і з мораллю. Законодавці одержували свої кодекси з рук того чи того бога; таким чином порушення закону ставало вже виявом безбожності. Найдавніший з відомих корпусів законів — це кодекс Хаммурапі, вавилонського царя, десь із 2100 року до н. е.; цар твердив, ніби цей кодекс вручив йому Мардук. Протягом усіх стародавніх часів зв'язок релігії з мораллю дедалі тіснішав.

Вавилонська релігія, на відміну від єгипетської, більше клопоталася добробутом на цьому світі, ніж на тому. Магія, ворожба та астрологія хоч існували не тільки у Вавилонії, розвинулись там більше, ніж будь-де, і набули такої ваги в пізнішій історії стародавнього світу головним чином завдяки Вавилонові. З Вавилону походять і деякі речі, що належать до науки: поділ доби на 24 години, а кола — на 360 градусів, а також відкриття періодичності затемнень, яке давало змогу передрікати місячні затемнення точно, а сонячні — з певною вірогідністю. Цю вавилонську науку, як ми ще побачимо, засвоїв Фалес.

Цивілізації Єгипту й Месопотамії були хліборобські, а на початках у всіх довколишніх народів — пастуші. Новий елемент з'явився з розвитком торгівлі, яка спочатку була майже винятково морською. Зброю десь до 1000 року до н. е. виробляли з бронзи, і народи, що не мали на своїй землі потрібних руд, мусили здобувати метал торгівлею або піратством. Піратство було вигідне тільки до певного часу, і там, де соціальні та політичні умови були більш-менш стабільні, прибутковішою була торгівля. Піонером торгівлі був, як видається, острів Крит. Близько одинадцяти сторіч, приблизно з 2500 до 1400 року до н. е. на Криті панувала естетично високорозвинена культура,

---

¹ Діана була латинським еквівалентом Артеміді. Саме Артеміда згадується в грецькому тексті Нового Заповіту.

звана мінойською. Те, що дійшло до нас із критського мистецтва, лишає враження життєрадісності й майже декадентської розкоші, глибоко відмінних від грізної похмурості єгипетських храмів.

Про цю важливу цивілізацію не було відомо майже нічого до розкопів сера Артура Еванса та інших. То була морська цивілізація, що перебувала в тісному контакті з Єгиптом (за винятком часів гіксоської окупації). З єгипетських зображень видно, що між Єгиптом і Критом за посередництва критських моряків провадилась вельми інтенсивна торгівля; найбільшого розвитку вона досягла близько 1500 року до н. е. Критська релігія, здається, мала багато спільного з релігіями Сирії та Малої Азії, але в мистецтві видно більше схожості з Єгиптом, хоч критське мистецтво було дуже своєрідне й напрочуд життєствердне. Центром критської цивілізації був так званий Міносів палац у Кноссі, спогади про який збереглися в легендах класичної Греції. Критські палаци були надзвичайно пишні, але їх зруйновано наприкінці чотирнадцятого сторіччя до н. е. — ймовірно, загарбниками з Греції. Хронологію критської історії виводять із єгипетських виробів, знайдених на Криті, та з критських виробів, знайдених у Єгипті; наші знання в цій сфері цілком залежні від свідчень археології.

Критяни поклонялися якійсь богині чи, можливо, кільком богиням. Найбезперечною богинею була Володарка тварин — мисливиця, ймовірний прообраз класичної Артеміді¹. Вона чи якась інша богиня була ще й матір'ю; єдине божество чоловічої статі, крім Володаря тварин, — це її юний син. Є деякі свідчення про віру в загробне життя, в якому, подібно до єгипетської релігії, винагороджуються чи караються вчинки людини на землі. Але загалом, як судити з їхнього мистецтва, критяни видаються веселими людьми, яких не дуже гнітили похмурі забобони. Вони любили бої биків, на яких тореадори — і чоловіки, і жінки — демонстрували дива акробатики. Бої биків були релігійними святами, і сер Артур Евене гадає, що учасники їх належали до найвищої аристократії. Розписи, що збереглись до нашого часу, сповнені динаміки й реалізму.

Критяни мали лінійне письмо, але воно ще не розшифроване. У своїй країні вони жили мирно, їхні міста не були захищені мурами; країну, напевно, захищала її морська могутність.

До своєї загибелі мінойська культура близько 1600 року до н. е. поширилась і на материк, у Греції, і там, поступово вироджуючись, проіснувала

---

¹ Вона мала чоловіка чи двійника, Володаря тварин, але той був не такий визначний. З малоазійською Великою Матір'ю Артеміду ототожили пізніше.

десь до 900 року до н. е. Цю материкову цивілізацію називають мікенською; вона відома гробницями царів та фортецями на вершинах пагорбів, які свідчать, що тут дужче боялися війни, ніж на Криті. І гробниці, і фортеці збереглися й вражали уяву еллінів класичної епохи. Давніші витвори мистецтва в мікенських палацах або справді виготовлені на Криті, або близько споріднені з критськими. Саме мікенська цивілізація, побачена крізь серпанок легенд, відбита у творах Гомера.

У мікенцях багато загадкового для нас. Чи вони завдячують своєю цивілізацією завойовникам-критянам? Чи говорили вони по-грецькому, а чи були якоюсь давнішою тубільною расою? Певної відповіді на ці запитання не може бути, але загалом видається ймовірним, що вони були завойовники й говорили грецькою мовою, а принаймні їхня аристократія складалася зі світловолосих заброд із Півночі, які принесли із собою грецьку мову¹. Греки прийшли до Греції трьома послідовними хвилями: спочатку іонійці, потім ахейці й нарешті дорійці. Іонійці, хоч і були завойовники, проте засвоїли критську цивілізацію майже в цілості — як згодом римляни засвоїли цивілізацію Греції. Але іонійців розгромили й майже до решти пограбували їхні наступники — ахейці. Про ахейців нам із хетських таблиць, знайдених у Богазкеї, відомо, що вони мали в чотирнадцятому сторіччі до н. е. велику організовану імперію. Мікенську цивілізацію, ослаблену війною з іонійцями та ахейцями, практично знищили дорійці — останні грецькі заброди. Якщо перші й другі завойовники загалом сприйняли релігію мінойців, то дорійці зберегли первісну індоєвропейську релігію своїх предків. Проте віра мікенських часів жевріла й далі — особливо в нижчих класах суспільства, і вірування класичної Греції були сумішшю обох релігій.

Хоч викладене вище здається ймовірним, слід нагадати, що ми не знаємо, були мікенці греками чи ні. Ми тільки знаємо, що їхня цивілізація занепадала, що близько того часу, коли їй настав кінець, на зміну бронзі прийшло залізо, а на певний час панування на морі перейшло до фінікійців.

В останній період мікенської доби й після її кінця частина завойовників осідала в краю й ставала хліборобами, а інша частина сунула далі, спочатку на острови й до Малої Азії, потім на Сицилію й на південь Італії, де вона заснувала міста, що жили з морської торгівлі. Саме в цих приморських містах греки вперше зробили якісно новий внесок у цивілізацію; верховенство Афін настало пізніше, але також було пов'язане з могутністю на морі.

---

¹ Див. *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion*, by Martin P. Nilsson, p. 11 ff.

Материкова частина Греції гориста й здебільшого неродюча. Проте є й немало родючих долин з вільним доступом до моря, але відтятих від сусідніх долин горами, які перешкоджають контактам по суходолі. У цих долинах виникали окремі невеликі громади, що жили з обробітку землі й горнулись до міста, яке звичайно стояло над морем. За таких обставин цілком природно, що, коли чисельність такої громади стає завеликою для її внутрішніх ресурсів, ті, хто не може прогодуватися із землі, беруться за мореплавство. Материкові міста засновували колонії — часто в таких місцях, де прожити багато легше, ніж удома. Тому в початковому історичному періоді греки в Малій Азії, Сицилії та Італії жили куди багатше, ніж у самій Греції.

Суспільні устрої в різних частинах Греції дуже різнилися. У Спарті дрібна аристократія жила з праці пригноблених кріпаків іншої раси; у бідніших сільськогосподарських районах населення складалося переважно з селян, що обробляли власну землю з допомогою членів своєї родини. А там, де процвітали торгівля й ремесла, вільні містяни багатіли, визискуючи рабів у копальнях і рабинь за прядкою та кроснами. Ці раби в Іонії набувалися з довоколишніх варварських племен спочатку зазвичай шляхом війни. Зі зростанням багатства жінки верхів жили дедалі відрубніше, і згодом вони були дуже мало причетні до пов'язаних з культурою життя греків. Винятком була Спарта.

Розвиток суспільства загалом скрізь ішов однаково — спочатку від монархічного до аристократичного ладу, потім до чергування тиранії з демократією. Монархи не були абсолютні, як у Єгипті та Вавилоні, вони мусили слухатися Ради старійшин і не могли безкарно порушувати звичай. Тиранія означала не конче погане врядування, а тільки владу людини, чиї претензії на трон не були спадкові. Демократія означала правління всіх громадян, до яких не належали раби й жінки. Перші тирані, подібно до Медічі, здобували владу завдяки тому, що вони були найбагатшими представниками відповідних плутократій. Часто джерелом їхнього багатства було володіння золотими чи срібними копальнями, яке стало ще зисковнішим після впровадження монетного обігу, запозиченого в сусідній з Іонією державі Лідії¹. Монети, очевидно, винайдено десь перед 700 роком до н. е.

Одним з найважливіших наслідків торгівлі й піратства — спочатку ці дві царини ледве розрізнялися — було для греків засвоєння письма. Хоч писемність уже тисячі років існувала в Єгипті й Вавилонії, та й мінойці-критяни мали письмо (досі ще не розшифроване), вирішальних свідчень того,

---

¹ Див. P. N. Ure, *The Origin of Tyranny*.

що греки вмiли писати до X сторiччя до н. е., немає. Вони навчилися цього мистецтва вiд фiнiкiйцiв, якi, подiбно до iнших населеникiв Сирiї, зазнавали i єгипетських, i вавилонських впливiв i панували в морській торгiвлi, поки не розвинулись грецькi мiста в Iонiї, Iталiї та Сицилiї. У чотирнадцятому сторiччi, пишучи до Ехнатона (єретичного владаря Єгипту), сирiйцi ще вживали вавилонський клинопис; але Хiрам Тiрський (969–936) уже користувався фiнiкiйським алфавiтом, який, iмовiрно, розвинувся з єгипетського письма. Єгиптяни спочатку користувалися чистою пiктографiєю; поступово пiктограми, набувши умовної форми, почали передавати склади (першi склади назв зображених предметiв), а нарештi й окреми лiтери за таким принципом: «Л — це Лучник, що стрiляє в жабу»¹. Цей останнiй ступiнь, що його бiльш-менш до кiнця спромоглися подолати не самi єгиптяни, але фiнiкiйцi, породив алфавiт з усiма його перевагами. Греки, запозичивши алфавiт у фiнiкiйцiв, змiнили його вiдповiдно до потреб своєї мови й запровадили важливу новацiю, додавши лiтери для голосних звукiв, бо у фiнiкiйцiв були тiльки приголоснi. Не може бути сумнiву, що опанування цього зручного способу письма дуже прискорило розвиток грецької цивiлiзацiї.

Першим значним породженням елiнської цивiлiзацiї був Гомер. Усе, що нам вiдомо про Гомера, тiльки здогадне, але найпереконливіша та гадка, що він був скорше цiлою низкою поетiв, нiж однiєю особою. Ймовiрно, «Iлiада» й «Одiссея» доводилися до завершеностi протягом десь так двох сотень рокiв; дехто вважає, що вiд 750 до 550 р. до н. е.², а iншi — що «Гомер» був майже завершений до кiнця восьмого сторiччя³. Гомеровi поеми в iхнiй теперiшнiй формi принiс до Афiн Пiсiстрат, що правив (з перервами) вiд 560 до 527 рокiв до н. е. Вiдтодi афiнська молодь учила Гомера напам'ять, i це була найважливіша частина її освiти. У деяких частинах Грецiї, особливо в Спартi, Гомер набув такої слави тiльки пiзніше.

Поеми Гомера, подiбно до рицарських романiв пiзнього середньовiччя, вiдбивали погляди культурної аристократiї, що зневажала як плебейство всякi забобони, котрi ще буяли серед простого люду. У багато пiзнiшi часи чимало цих забобонiв знову вийшли на свiтло денне. Керуючись даними антропологiї, сучаснi автори дiйшли висновку, що Гомер був аж нiяк не первiсний творець цих епосiв, а тiльки вдосконалювач, подiбний до тих, хто у вiсiмнадцятому сторiччi давав рацiональне тлумачення ста-

¹ Наприклад, «гiмел» — третя лiтера гебрeйського алфавiту — означає «верблюд» i являє собою спрощене зображення верблюда.

² Beloch, Griechische Geschichte, Chap. XII.

³ Rostovtseff, History of the Ancient World, Vol. I, p. 399.

родавним міфам, підносячи властивий панівному класові ідеал витонченої просвіти. Олімпійські боги, що репрезентують релігію в Гомера, були для греків не єдиними об'єктами поклоніння і в його часи, і пізніше. У народних віруваннях були й інші, темніші й дикіші елементи, що їх тримав у шорах еллінський інтелект у добу свого найвищого злету, але вони тільки зачайлися, чекаючи нагоди розбуятися у хвилину слабкості чи страху. У добу занепаду виявилось, що ті вірування, котрі відкинув Гомер, усе-таки витривали, напівпоховані, протягом усього класичного періоду. Цей факт пояснює багато речей, що інакше видались би суперечливими й дивовижними.

Первісна релігія всюди була скорше племінною, ніж особистою. Виконували певні обряди, метою яких було шляхом чаклунської імітації сприяти інтересам племені — головно, щодо плодючості рослин, тварин і людей. Зимове сонцестояння було порою, коли сонце треба заохочувати, щоб воно не зменшувало своєї сили; весна й пора жнив також потребували відповідних обрядів. Такі обряди часто мали на меті викликати велике гуртове збудження, в якому окремі особи втрачали відчуття своєї особистості й почувалися одним цілим з усім плем'ям. У всьому світі на певному ступені розвитку релігій були такі обряди, під час яких убивали й поїдали освячених тварин і людей. Різні краї досягали цього ступеня в дуже різні часи. Принесення в жертву людей зберігалось звичайно довше, ніж ритуальне поїдання тих жертв; у Греції воно не зовсім відмерло ще й на початку історичної доби. Обряди для забезпечення плодючості без таких жорстоких елементів були поширені по всій Греції, зокрема, елевсінські містерії були у своїй символіці тісно пов'язані з обробітком землі.

Треба відзначити, що сама релігія в Гомера не дуже релігійна. Боги мають цілком людську натуру й різняться від людей тільки тим, що вони безсмертні й наділені надприродними силами. З морального погляду на їхню користь нема чого сказати, і важко зрозуміти, чим це вони викликали таку шанобу. У деяких Гомерових пасажах, гадано, пізніших вставках, їх трактовано з чисто вольтерівською нешанобливістю. Справді глибоко релігійне почуття, яке можна знайти в Гомера, пов'язане не стільки з богами Олімпу, скільки з більш примарними постатями, як-от Доля, Неминучість чи Призначення — їм кориться навіть Зевс. Уявлення про Долю справляло великий вплив на все мислення греків і, можливо, було одним із джерел, із яких наука виснувала віру в природний закон.

Боги Гомера — це боги завойовницької аристократії, а не корисні боги плодючості, в яких вірили ті, хто справді обробляв землю. Як каже Гілберт

Мері¹: «Боги більшості народів претендують на те, ніби вони створили світ. Олімпійці таких претензій не мають. Найбільше, на що вони спромоглися, — це завоювати його. А завоювавши свої царства, що вони роблять далі? Віддаються справам урядування? Розвивають сільське господарство? Чи ремесла й торгівлю? Та де! Навіщо їм робити будь-яку чесну роботу? Їм видається легше жити з данини та вражати блискавками людей, що не хочуть її сплачувати. Вони ватаги здобичників, вінценосні пірати. Вони воюють, бенкетують, бавляться, тішаються музикою, напиваються доп'яну й регочуть на все горло, глузуючи з кульгавого коваля, що їм прислуговує. Вони нікого не бояться, крім свого царя. І ніколи не брешуть, хіба лиш у любоощах та на війні».

Герої-люди в Гомера також поводитися не бозна-як пристойно. Найвизначніша родина — це рід Пелопса, але її навряд чи можна назвати вірцем щасливого родинного життя.

«Тантал, азійський засновник династії, почав свій життєвий шлях із прямого злочину проти богів; як твердить дехто, він спробував одурити їх, нагодувавши м'ясом зі свого рідного сина Пелопса. Той, чудесним чином повернений до життя, теж учинив неподобство. Він виграв славнозвісні перегони на колісницях у пісанського царя Еномая, підкупивши його візничого Міртіла, а потім спекався цього спільника, якого пообіцяв винагородити: кинув його в море. Прокляття окотилось на його синах, Атреї та Фієсті, в подібі того, що греки називали «ате», — сильного, хоч і не зовсім нездоланного потягу до злочинств. Фієст спокусив братову дружину й завдяки цьому примудрився вкрасти у брата родинне «щастя» — славнозвісного золоторунного овна. Атрей, своєю чергою, домігся братового вигнання, а потім, під приводом замирення заманивши Фієста до себе, пригостив м'ясом з його рідних дітей. Прокляття перейшло й на Атреєвого сина Агамемнона, що розгнівив Артеміду, вбивши її священну оленицю, а тоді, щоб власкавити богиню й забезпечити своїм кораблям вільний прохід до Трої, приніс у жертву свою дочку Іфігенію; але сам був замордований невірною дружиною Клітемнестрою та її коханцем Егістом, Фієстовим сином, що не загинув від руки Атрея. Орест, Агамемнонів син, своєю чергою помстився за батька, вбивши матір і Егіста»².

Гомер у своїй завершеній формі був породженням Іонії, тобто частини еллінської Малої Азії та прилеглих островів. Десь у шостому сторіччі, не піз-

---

¹ Gilbert Murray, *Five Stages of Greek Religion*, p. 67.

² *Primitive Culture on Greece*, H. J. Rose, 1925, p. 193.

ніше, Гомерові поеми були записані у відомій нам тепер версії. У цьому ж таки сторіччі народились еллінська наука, філософія та математика. Близько того часу події надзвичайної ваги відбувались і в інших частинах світу. Конфуцій, Будда і Зороастр, якщо це реальні постаті, жили, ймовірно, теж у цьому сторіччі¹. У середині сторіччя Кір заснував Перську імперію; під кінець сторіччя грецькі міста Іонії, якій перси надали певну автономію, повстали, але Дарій те повстання придушив, і найвизначніші люди краю пішли у вигнання. Декотрі філософи того періоду були втікачі, що мандрували від міста до міста ще не уярмленими краями еллінського світу, поширюючи культуру, яка доти зосереджувалася головним чином в Іонії. У своїх мандрах вони тішились прихильністю господарів.

Один із таких утікачів, Ксенофан, розквіт діяльності якого припав на кінець шостого сторіччя, пише: «Ось про що розпитували нас, коли ми взимку, після ситого обіду лежали на м'яких ложах біля хатнього вогнища, попивали солодке вино й хрумали підсмажений горох: «З якого ти краю і скільки тобі років, чоловіче добрий? І скільки мав ти років тоді, коли прийшли мідяни?» Решта Греції спромоглася відстояти свою незалежність у боях при Саламіні та Платеї, після яких на певний час визволилася й Іонія².

Греція поділялась на багато маленьких незалежних держав, кожна з яких складалася з міста й довколишньої сільської місцевості. Рівень цивілізованості в різних частинах еллінського світу був дуже неоднаковий, і тільки небагато грецьких міст зробило внесок у досягнення цілої Еллади. Спарта, про яку я багато говоритиму далі, мала велику вагу з військового погляду, але не з культурного. Корінф був багатий, процвітав як великий торговельний центр, але визначних людей дав обмаль.

Були й чисто сільськогосподарські, не міські, громади — такі, як уславлена Аркадія, яку містяни вважали ідилічною, хоч насправді вона була сповнена страхіть давнього варварства.

Її населення поклонялось Панові й мало багато культів плодючості, в яких роль статуї божества часто відігравав обтесаний прямокутно стовп. Символом плодючості був цап, бо селяни були надто бідні, щоб держати биків. Коли врожай удався поганий, статую Пана шмагали. (Щось подібне й нині роблять у глухих селах Китаю). Існував в Аркадії клан людей, яких

---

¹ А втім, час життя Зороастра дуже непевний. Дехто відносить його аж до 1000 р. до н. е. Див. Cambridge Ancient History, Vol. IV, p. 207.

² Унаслідок перемоги Спарти над Афінами перси знов захопили все узбережжя Малої Азії й утвердили своє право на нього Анталкідовим миром (387–386 р. до н. е.). Ще через пів сотні років вони самі опинились в імперії Александра.

вважали вовкулаками, мабуть, за асоціацією з принесенням у жертву людей та поїданням цих жертв. Вважалося, ніби той, хто скуштує м'яса такої жертви, стає вовкулаком. Була в Аркадії й печера, присвячена Зевсові Лікейському (Зевсові-Вовкові); у цій печері людина нібито не мала тіні, а той, хто туди заходив, не далі як за рік потому помирав. Усі ці забобони в класичні часи ще процвітали¹.

Пан, чиє первісне ім'я було Паон, тобто годувальник або вівчар, набув нового, більш відомого ім'я, що тлумачиться як «Бог Усього», аж тоді, коли його культ у п'ятому сторіччі, після війни з персами, прийняли Афіни².

Проте в стародавній Греції було багато того, що ми могли б сприймати як релігію в нашому розумінні цього слова. І була та релігія пов'язана не з олімпійцями, а з Діонісом, чи то Вакхом. У нашому уявленні, цілком природно, це ім'я викликає образ божества з доволі сумнівною репутацією, бога вина й сп'яніння. Але той шлях, на якому культ Вакха породив глибокий містицизм, що справив такий сильний вплив на багатьох філософів, ба навіть відіграв свою роль у формуванні християнської теології, дуже прикметний, і його треба зрозуміти кожному, хто бажає вивчити розвиток еллінської думки.

Діоніс, чи то Вакх, був первісно фракійським богом. Фракійці були куди менше цивілізовані, ніж греки, і ті вважали їх за варварів. Як усі примітивні хліборобські племена, вони мали обряди для сприяння плодючості й бога, що сприяв тій плодючості. Ім'я того бога було Вакх. Досі не з'ясовано напевне, чи він мав подобу людини, чи бугая. Коли фракійці навчились робити пиво, вони вирішили, що сп'яніння — божественний стан, і почали складати хвалу Вакхові. А коли згодом спізнали вино й навчились його вживати, то почали шанувати Вакха ще дужче. Функція сприяння плодючості взагалі стала більш-менш другорядною супроти його функцій покровителя винограду та божественного безуму, спричиненого вином.

Коли саме культ Вакха поширився з Фракії до Греції, невідомо, але можна гадати, що це відбулося перед самим початком історичної доби. Ортодокси зустріли цей культ вороже, і все-таки він укоренився. У ньому було багато елементів варварства, як, наприклад, роздирання диких тварин на шматки та поїдання всіх тих шматків сирцем. У ньому був цікавий елемент фемінізму.

Поважні матрони й невинні дівчата, зібравшись у великі гурти, цілі ночі проводили на голих пагорбах, танцюючи в розпаленому екстазі, у сп'янінні,

---

¹ Rose, *Primitive Greece*, p. 65ff.

² J. E. Harrison, *Prolegomena for the Study of Greek Religion*, p. 651.

можливо, лише почасти алкогольному, а переважно містичному. Чоловіків така поведінка дратувала, але вони не сміли опиратись виконанню релігійних обрядів. І краса, і дикість цього культу відбиті в Еврипідових «Вакханках».

Успіх Вакха в Греції не дивує. Як усі народи, чий розвиток до цивілізованого стану був дуже швидкий, греки — чи принаймні певна частина їх — плекали любов до первісного й жадали більш інстинктивного й пристрасного життя, ніж те, яке приписувала їм повсякденна мораль. Для чоловіка чи жінки, вимушено більше цивілізованих у поведінці, ніж у почуттях, розважливості обридлива, а добродесність сприймається як тягар, як рабство. Це призводить до спротиву в думках, у почуттях і в поведінці. Нас цікавить спротив у думках, але спочатку треба сказати дещо й про почуття та поведінку.

Цивілізовану людину відрізняє від дикуна, головним чином, розважливості, або, коли вдатися до трохи ширшого уявлення, завбачливості. Вона ладна терпіти нинішні прикрощі заради майбутніх утіх, навіть коли ті майбутні втіхи досить далекі. Ця риса стає важливою з розвитком хліборобства; жодна тварина й жоден дикун не працюватиме навесні, щоб забезпечити себе їжею аж на наступну зиму, коли не рахувати окремих чисто інстинктивних форм діяльності, як-от збирання меду бджіл або запасання горішків у білок. Але у бджіл та білок завбачення немає; є тільки прямий імпульс до дії, яка з погляду людини очевидно виявиться корисною згодом. Справжня завбачливості виникає тільки тоді, коли людина робить щось таке, до чого її не спонукає ніякий безпосередній імпульс, бо розум підказує їй, що колись у майбутньому вона матиме з цього користь. Полювання не вимагає завбачливості, бо воно само собою дає втіху; але обробіток землі — то тяжка праця, яку неможливо виконувати під впливом миттєвого імпульсу.

Цивілізація контролює імпульси не тільки завдяки завбаченню — це контроль власної волі, — а й законом, звичаєм та релігією. Цей контроль вона успадкувала від варварства, але зробила його менш інстинктивним і більш систематичним. Певні дії визнано злочинними, і за них карають, ще деякі хоч і не караються законом, але їх визнано аморальними, і тим, хто завинить у них, загрожує загальний осуд. Виникнення приватної власності призводить до підлеглості жінки й зазвичай до появи класу рабів. З одного боку, потреби громади накидаються індивідові, а з другого — індивід, набувши звички розглядати своє життя в цілості, дедалі більше жертвує теперішністю ради майбутнього.

Очевидно, що цей процес може зайти надто далеко, як те, наприклад, буває зі скнарами. Але й не доходячи до таких крайнощів, розважливості

може легко призвести до втрати деяких найкращих у житті речей. Тому прихильник Вакха був проти розважливості. У стані сп'яніння — чи то фізичного, чи то духовного — він віднаходить усю силу почуттів, яку вбила розважливість; світ видається йому сповненим радощів і краси, і його уява раптово визволяється з в'язниці щоденних клопотів. Вакхічні ритуали породили те, що називалося «ентузіазмом»: етимологічно це слово означає вселення бога в того, хто йому поклоняється, і тоді йому здається, що він злився з богом в одне ціле. Багато що в найвищих злетах людини має в собі якийсь елемент сп'яніння¹, якесь витіснення розважливості пристрастю. Без вакхічного елементу життя було б нецікавим; а за наявності цього елементу воно буває небезпечне. Конфлікт розважливості з пристрастю пронизують усю історію людства. І це не такий конфлікт, у якому нам слід беззастережно приєднуватися до котроїсь однієї сторони.

У сфері мислення твереза цивілізація — це приблизно те саме, що наука. Але чиста, дистильована наука не задовольняє людину, їй потрібні також пристрасть, мистецтво, релігія. Наука може вводити в певні рамки знання, але не повинна вводити в них уяву. Серед еллінських філософів, як і серед пізніших, були від природи схильні до науки й від природи схильні до релігії; ці останні, прямо чи непрямо, багато завдячують культові Вакха. Це особливо стосується Платона, а через нього — тих пізніших надбань думки, які врешті втілились у християнській теології.

Култ Вакха у своїй первісній формі був дикунський і з багатьох поглядів огидний. Вплив на філософів він справив не в цій своїй формі, а в більш одухотвореній, приписуваній Орфеєві; цей новіший варіант був аскетичний і замінював сп'яніння фізичне духовним.

Орфей — постать невиразна, але цікава. Дехто вважає, що він був реальною особою, інші — що богом або героєм, витвореним уявою. За переказами, він прийшов із Фракії, як і Вакх, але нам видається ймовірнішим, що він (або рух, пов'язаний з його ім'ям) прийшов з Криту. Адже орфічні доктрини містять багато такого, що має першоджерела, очевидно, в Єгипті, а Єгипет впливав на Грецію переважно через Крит. Орфей був нібито реформатором, якого роздерли на шматки ошалілі менади, підбурені ортодоксією культу Вакха. У більш ранніх варіантах легенди він не виступає таким одержимим музикою, як у пізніших. Первісно він був жрець і філософ.

Хай там яке було вчення самого Орфея (якщо він справді існував), а вчення орфіків відоме дуже добре. Орфіки вірили в переселення душ; вони

---

¹ Я маю на увазі сп'яніння душевне, а не алкогольне.

вчили, що душа після цього може досягти вічного блаженства або зазнати вічних чи минутих мук залежно від того, яке було її життя на цьому світі. Вони ставили за мету робитися «чистими» — почасти завдяки церемоніям очищення, а почасти завдяки униканню певних видів осквернення. Найортодоксальніші з них утримувались від споживання м'яса, за винятком ритуальних нагод, коли воно з'їдалося як святощі. Людина, вважали вони, створіння почасти земне, а почасти небесне; завдяки чистому життю небесна частина більшає, а земна — меншає. Кінець кінцем людина зливається в одне з Вакхом і відтоді називається «Вакх». Існувала докладно розроблена теологія, згідно з якою Вакх народжувався двічі: першого разу з лона своєї матері Семели, а другого — зі стегна свого батька Зевса.

Міф про Вакха існував у багатьох версіях. В одній з них Вакх є сином Зевса й Персефони; ще малим хлоп'ям його роздерли на шматки титани й з'їли, залишивши тільки серце. Одні твердили, ніби це серце Зевс віддав Семелі, інші — що він сам його проковтнув; в обох випадках це призвело до другого народження Вакха. Роздирання дикої тварини й пожирання сирого м'яса вакханками мало символізувати роздирання й поїдання Вакха титанами, і та тварина була в певному розумінні втіленням бога. Титани були земнородні, але, з'ївши бога, вони набули іскринку божественності. Отак і людина почасти земна, а почасти божественна, і вакхічні ритуали — це зусилля ще наблизити її до цілковитої божественності.

Евріпід укладає в уста одного орфічного жерця таке повчальне признание:

*Владарю Тірський, Зевса й Семели
Нащадку, що тримаєш під п'ятою
На Кіпрі сто фортець! До тебе я
Волаю з сеї тьмавої святині.
Кров дикого бика й халібська криця
Скріпила в ній із кипариса крокви
Різьблені. Тут одним потоком чистим
Текли мої літа. Бо я слуга
І жрець посвячений Ідейця-Зевса¹.
Там, де опівночі Загрей² блукає,
Блукаю й я. Його громові крики
Я витримав, я бенкети справляв —
Його червоні й криваві свята.
Я Матері Великої вогонь*

---

¹ Містично ототожнюваного з Вакхом.

² Одне з численних імен Вакха.

*Гірський підтримував, і ось я вільний
І зеуся Вакхом між жерців, закутих
У обладунки мідні, в білих шатах.
Очищений від праху з домовини.
Із уст своїх зігнав навіки дотик
До м'яса, що колись було живим.*

У гробницях знайдено орфічні таблички, що містять настанови для душі померлого, як їй знайти дорогу на той світ і що там казати, щоб довести, що вона гідна спасіння. Таблички розбиті, деякі уламки загублені. Найповніша з наявних (так звана Петелійська табличка) містить такий текст:

*Ліворуч від Гадеса дому криницю побачиш,
І коло неї росте кипарисове біле древо.
До тої криниці не слід підходити близько.
А ще одну при Озері Пам'яті знайдеш.
Холодна вода в ній, і варта стоїть перед нею.
Скажи там: «Я син Землі та Зорного Неба;
А рід мій — чисто небесний. І вам це відомо.
Та спрага палить мене, і від неї я гину.
О, дайте швидше води, що із Озера
Пам'яті лється».
І дадуть тобі з джерела святого напитись,
А потім ти житимеш там, ніби пан, між героїв*

Іще на одній табличці стоїть: «Вітаємо тебе, що зазнав страждання З Людини зробився ти Богом». А ще в одній: «Щасливий, блаженний, ти Богом, не смертним будеш»

Криниця, з якої душа не повинна пити, — то Лета, яка приносить забуття; друга криниця — Мнемосіна, тобто Пам'ять. Душа на тому світі, якщо їй судилось досягти спасіння, повинна не забути минуле, а навпаки, набути надприродної пам'яті.

Орфіки були аскетичною сектою; вино для них являло тільки символ, як згодом у християн святі дари. Сп'яніння, якого вони шукали, — це було сп'яніння «ентузіазму», єднання з богом. Вони самі вірили, що в такий спосіб набудуть містичного знання, недосяжного звичайними засобами. Цей містичний елемент уніс в еллінську філософію Піфагор, що був реформатором орфізму, як сам Орфей був реформатором культу Вакха. Від Піфагора орфічні елементи перейшли до філософії Платона, а від Платона — до найпізнішої з філософій, що була хоч якоюсь мірою релігійною.

Там, де мав вплив орфізм, збереглися деякі безперечно вакхічні елементи. Одним з них був фемінізм, уже досить сильний у Піфагора; у Платона він зайшов аж так далеко, щоб вимагати для жінок цілковитої політичної рівності. «Жінки як стать, — твердить Піфагор, — від самої природи своєї схильні до благочестя». Ще одним вакхічним елементом була пошана до бурхливих почуттів. Грецька трагедія виросла з діонісійських обрядів. Зокрема, Еврипід шанував двох головних богів орфізму — Вакха й Ерота. Він не поважає холодних, самовдоволених, доброзвичайних святенників, і в його трагедіях боги, обурені блюзнірствами таких людей, часто відбирають у них розум чи яким іншим способом кидають їх у злигодні.

За традиційним уявленням, давні греки виявляли чудову незворушність, яка давала їм змогу споглядати пристрасті ззовні, розуміючи всю красу цього видовища, проте лишаючись незворушними, ніби олімпійці. Це дуже однобока думка. Може, вона слушна, коли йдеться про Гомера, Софокла й Арістотеля, однак цілковито хибна щодо тих греків, котрих прямо чи непрямо зачепили вакхічні чи орфічні впливи. В Елевсіні, де елевсінські містериї утворили найсвятішу частину афінської державної релігії, співали такого гімну:

*Чашу з вином підніси увись,
У шалі священнім, Вакху, спустись
До наших квітучих долин,
Де жде тебе Елевсін!*

В Евріпідових «Вакханках» хор менад демонструє поєднання поетичності з дикунством, що являє цілковиту протилежність спокоеві. Вони уславляють насолоду від роздирання дикої тварини шматок за шматком і поїдання її сирцем:

*О, як мило бува серед гір
Після стрімливого бігу
На землю впасти й священною
Вкритись оленя шкурою.
Спраглій і м'яса сирого, й паркої ще
Крові козляти — між скелями Фрігії!..
Веде мене Бромія заклик: «Евое!»
(Бромій — це ще одне з численних імен Вакха).*

---

¹ Переклад Андрія Содомори. (Прим. перекл.)

Зміст

ПЕРЕДМОВА.....	3
ВСТУП.....	5

Книга перша АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ

<i>Частина I. ДОСОКРАТИВСЬКІ МИСЛИТЕЛІ</i>	17
<i>Розділ I. ПОСТАННЯ ЕЛЛІНСЬКИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ</i>	17
<i>Розділ II. МІЛЕТСЬКА ШКОЛА</i>	36
<i>Розділ III. ПІФАГОР</i>	40
<i>Розділ IV. ГЕРАКЛІТ</i>	48
<i>Розділ V. ПАРМЕНІД</i>	57
<i>Розділ VI. ЕМПЕДОКЛ</i>	62
<i>Розділ VII. АФІНИ Й КУЛЬТУРА</i>	66
<i>Розділ VIII. АНАКСАГОР</i>	69
<i>Розділ IX. АТОМІСТИ</i>	71
<i>Розділ X. ПРОТАГОР</i>	80
<i>Частина II. СОКРАТ, ПЛАТОН ТА АРИСТОТЕЛЬ</i>	87
<i>Розділ XI. СОКРАТ</i>	87
<i>Розділ XII. ВПЛИВ СПАРТИ</i>	97
<i>Розділ XIII. ДЖЕРЕЛА ПОГЛЯДІВ ПЛАТОНА</i>	106
<i>Розділ XIV. ПЛАТОНОВА УТОПІЯ</i>	109
<i>Розділ XV. ТЕОРІЯ ІДЕЙ</i>	120
<i>Розділ XVI. ПЛАТОНОВА ТЕОРІЯ БЕЗСМЕРТЯ</i>	131
<i>Розділ XVII. ПЛАТОНОВА КОСМОГОНІЯ</i>	140
<i>Розділ XVIII. ЗНАННЯ Й СПРИЙМАННЯ У ПЛАТОНА</i>	145
<i>Розділ XIX. АРИСТОТЕЛЕВА МЕТАФІЗИКА</i>	155
<i>Розділ XX. АРИСТОТЕЛЕВА ЕТИКА</i>	167
<i>Розділ XXI. АРИСТОТЕЛЕВА «ПОЛІТИКА»</i>	178

<i>Розділ XXII. АРИСТОТЕЛЕВА ЛОГІКА</i>	187
<i>Розділ XXIII. АРИСТОТЕЛЕВА ФІЗИКА</i>	194
<i>Розділ XXIV. РАННЯ ЕЛЛІНСЬКА МАТЕМАТИКА Й АСТРОНОМІЯ</i>	198
<i>Частина III. АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ ПІСЛЯ АРИСТОТЕЛЯ</i>	208
<i>Розділ XXV. ЕЛЛІНІСТИЧНИЙ СВІТ</i>	208
<i>Розділ XXVI. КІНІКИ Й СКЕПТИКИ</i>	217
<i>Розділ XXVII. ЕПІКУРЕЙЦІ</i>	228
<i>Розділ XXVIII. СТОЇЦИЗМ</i>	238
<i>Розділ XXIX. РИМСЬКА ІМПЕРІЯ І КУЛЬТУРА</i>	255
<i>Розділ XXX. ПЛОТІН</i>	267

Книга друга
КАТОЛИЦЬКА ФІЛОСОФІЯ

<i>ВСТУП</i>	283
<i>Частина I. ОТЦІ ЦЕРКВИ</i>	289
<i>Розділ I. РОЗВИТОК РЕЛІГІЇ В ЮДЕЇВ</i>	289
<i>Розділ II. ХРИСТІЯНСТВО В ПЕРШИХ ЧОТИРЬОХ СТОРІЧЧЯХ</i>	302
<i>Розділ III. ТРИ ВЧИТЕЛІ ЦЕРКВИ</i>	311
<i>Розділ IV. ФІЛОСОФІЯ І ТЕОЛОГІЯ СВ. АВГУСТИНА</i>	327
I. Чиста філософія.....	328
II. «Місто Боже».....	330
III. Боротьба з пелагіанством.....	338
<i>Розділ V. П'ЯТЕ Й ШОСТЕ СТОРІЧЧЯ</i>	340
<i>Розділ VI. СВ. БЕНЕДИКТ І ГРИГОРІЙ ВЕЛИКИЙ</i>	348
<i>Частина II. СХОЛАСТИ</i>	359
<i>Розділ VII. ПАПСТВО В ТЕМНИХ СТОРІЧЧЯХ</i>	359
<i>Розділ VIII. ЙОАН СКОТ</i>	370
<i>Розділ IX. ЦЕРКОВНА РЕФОРМА В ОДИНАДЦЯТОМУ СТОРІЧЧІ</i>	375
<i>Розділ X. МУСУЛЬМАНСЬКА КУЛЬТУРА І ФІЛОСОФІЯ</i>	387
<i>Розділ XI. ДВНАДЦЯТЕ СТОРІЧЧЯ</i>	395
Конфлікт між імперією та папством.....	396
Розквіт ломбардських міст.....	397
Хрестові походи.....	400
Розвиток схоластики.....	400

<i>Розділ XII. ТРИНАДЦЯТЕ СТОРІЧЧЯ</i>	406
<i>Розділ XIII. СВЯТИЙ ТОМА АКВІНСЬКИЙ</i>	415
<i>Розділ XIV. СХОЛАСТИ-ФРАНЦИСКАНЦІ</i>	426
<i>Розділ XV. ЗАНЕПАД ПАПСТВА</i>	437

Книга третя
НОВІТНЯ ФІЛОСОФІЯ

<i>Частина I. ВІД РЕНЕСАНСУ ДО ЮМА</i>	449
<i>Розділ I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА</i>	449
<i>Розділ II. ІТАЛІЙСЬКИЙ РЕНЕСАНС</i>	452
<i>Розділ III. МАКІАВЕЛЛІ</i>	460
<i>Розділ IV. ЕРАЗМ І МОР</i>	467
<i>Розділ V. РЕФОРМАЦІЯ І КОНТРРЕФОРМАЦІЯ</i>	476
<i>Розділ VI. ПІДНЕСЕННЯ НАУКИ</i>	478
<i>Розділ VII. ФРЕНСІС БЕКОН</i>	492
<i>Розділ VIII. ГОББСІВ «ЛЕВІАФАН»</i>	496
<i>Розділ IX. ДЕКАРТ</i>	506
<i>Розділ X. СПІНОЗА</i>	516
<i>Розділ XI. ЛЯЙБНІЦ</i>	526
<i>Розділ XII. ФІЛОСОФСЬКИЙ ЛІБЕРАЛІЗМ</i>	540
<i>Розділ XIII. ЛОКОВА ТЕОРІЯ ПІЗНАННЯ</i>	546
<i>Розділ XIV. ЛОКОВА ПОЛІТИЧНА ФІЛОСОФІЯ</i>	558
А. Принцип спадковості влади	558
Б. Природний стан і природний закон	563
В. Суспільний договір	569
Г. Власність	573
Д. Принцип стримувань і противаг	576
<i>Розділ XV. ВПЛИВ ФІЛОСОФІЇ ЛОКА</i>	579
<i>Розділ XVI. БЕРКЛІ</i>	585
<i>Розділ XVII. ЮМ</i>	596
 <i>Частина II. ВІД РУССО ДО СЬОГОДЕННЯ</i>	 610
<i>Розділ XVIII. РОМАНТИЗМ</i>	610
<i>Розділ XIX. РУССО</i>	618
<i>Розділ XX. КАНТ</i>	633
А. Німецький ідеалізм загалом	633
Б. Нарис філософії Канта	636

В. Кантова теорія простору й часу	643
Розділ XXI. НАПРЯМКИ ДУМКИ В ДЕВ'ЯТНАДЦЯТОМУ СТОРІЧЧІ	649
Розділ XXII. ГЕГЕЛЬ	658
Розділ XXIII. БАЙРОН	673
Розділ XXIV. ШОПЕНГАУЕР	679
Розділ XXV. НІЦШЕ	684
Розділ XXVI. УТИЛІТАРИСТИ	697
Розділ XXVII. КАРЛ МАРКС	705
Розділ XXVIII. БЕРГСОН	712
Розділ XXIX. ВІЛЬЯМ ДЖЕЙМС	730
Розділ XXX. ДЖОН ДЬЮЇ	737
Розділ XXXI. ФІЛОСОФІЯ ЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ	746
АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК	753